

**Видатному науковцю
і мудрому вчителю,
доктору історичних наук
Олексію Олексійовичу Нестулі
з вдячністю присвячую**

LUBOV ZHVANKO

**REFUGEES OF THE
FIRST WORLD WAR:**

*The Ukrainian Reality
(1914 – 1918)*

Kharkiv
2012

ЛЮБОВ ЖВАНКО

БІЖЕНЦІ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:

український вимір
(1914 – 1918 рр.)

Харків
2012

УДК 94 (477) «1914/1918» - 054.73
ББК 63.3 (4 Укр)
Ж 41

Відповідальний за випуск науковий редактор:
О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор,
ректор Полтавського університету економіки і торгівлі

Рецензенти:

П.П. Гай-Нижник – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Маріуш Коженювський – доктор габлітований (Ph. D), професор університету ім. Марії Складовської-Кюрі (Люблін, Польща)

В.К. Шацлло – доктор історичних наук, професор Інституту загальної історії Російської академії наук, віце-президент Російської Асоціації істориків Першої світової війни (Москва, Російська Федерація)

М.А. Якименко – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Харківської національної академії міського господарства
протокол № 9 від 25 травня 2012 р.*

Жванко Л. М.

Ж 41

Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.):
монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
ISBN 978-966-2579-00-0

У черговій книзі авторки уперше у вітчизняній історіографії, на підставі використання значного масиву документів різного походження, здійснено комплексний аналіз біженства – однієї із ключових соціальних проблем Першої світової війни. Дослідження, яке охоплює добу Російської імперії, УЦР-УНР та Української Держави, подано крізь призму діяльності вертикалі біженецьких органів, різних благодійних комітетів та суспільного загалу.

Книга стане у нагоді історикам-фахівцям, викладачам, аспірантам і всім, кому небайдужі сторінки новітньої історії України.

УДК 94 (477) «1914/1918» - 054.73
ББК 63.3 (4 Укр)

При оформленні книги використано матеріали часопису «Летопись войны» (1915 – 1916рр.), Інтернет-ресурси та фотографія Юрія Старицького з фондів Музею видатних діячів української культури (м. Київ)

978-966-2579-00-0

© Л. М. Жванко, 2012

**Для нас це так просто, так звично.
Біженці – і цим все сказано.
А про це жахливе явище наших днів
багато говоритимуть наші нащадки.
Історія запише на своїх скрижалях:
«Переселення народів».**

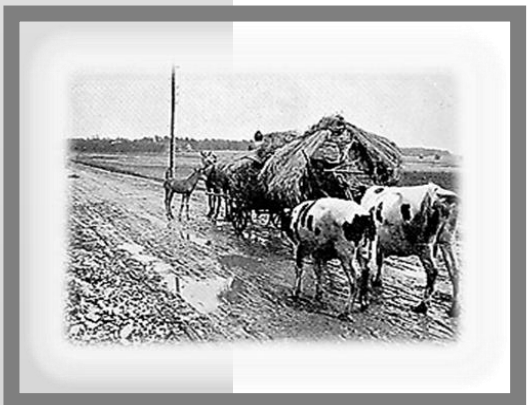
Разнесенные бурей. Одесская почта, 1916, 12 января

ЗМІСТ

<i>Список скорочень</i>	8
<i>Вступ</i>	9
Розділ 1. Біженство на українських землях за часів Російської імперії	
1.1. Біженство як соціальне явище в Російській імперії: поява, статистика, соціоетнічний і статевовіковий портрет.....	26
1.2. Нормативно-правові засади та державна система регулювання проблеми біженців у Російській імперії	59
1.3. Громадські структури допомоги біженцям.....	113
1.4. Напрямки допомоги біженцям.....	169
Розділ 2. Українська Центральна Рада та проблеми біженців Першої світової війни	
2.1. Розвиток нормативно – правових та організаційних підвалин регулювання проблеми біженців.....	242
2.2. Організація допомоги біженцям за доби УЦР–УНР.....	284
2.3. Підготовка до реєвакуації біженців.....	314
Розділ 3. Соціальний захист біженців Першої світової війни в Українській Державі	
3.1. Основи політики Української Держави у царині біженства. Система органів допомоги біженцям.....	336
3.2. Становище біженців та підготовка до їх реєвакуації в Українській Державі.....	368
3.3. Реєвакуація біженців	397
Висновки	431
Додатки	437
Список джерел і літератури	539
Summary	563

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВЗС – Всеросійський земський союз
ВСМ – Всеросійський союз міст
ГЗУ – губернська земська управа
ГК ВЗС – Головний Комітет Всеросійського земського міст
ГК ВСМ – Головний Комітет Всеросійського союзу міст
ГН з УБ – губернська нарада з улаштування біженців
КПЗФ ВЗС – Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу
КН у СБ – Крайова нарада у справах біженців
МВС УНР – Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки
МНЗ та ДО – Міністерство народного здоров'я та державного опікування
ОН з УБ – Особлива нарада з улаштування біженців
ПЗУ – повітова земська управа
ПКСД – Польський комітет санітарної допомоги
ПРОПО – Південноросійська обласна переселенська організація
ПТДЖВ – Польське товариство допомоги жертвам війни
Рада з'їздів ПОДЖВ – Рада з'їздів Польської організації допомоги жертвам війни
РНК – Рада Народних Комісарів
РТЧХ – Російське Товариство Червоного Хреста
Тетянинський комітет – Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій
УІЖ – «Український історичний журнал»
УНР – Українська Народна Республіка
УТДЖВ – Українське товариство допомоги жертвам війни
УЦР – Українська Центральна Рада
Харківський порайонний комітет – Харківський порайонний комітет з урегулювання перевезення біженців з Харківського регіону
ЦОК – Центральний обивательський комітет губернії Королівства Польського в Петрограді

ВСТУП

У серпні 1914 р. червоний Марс заніс кривавий меч, благословляючи народження нового століття, ознаменованого *«такими виявами варварства, які, напевне, приголомшили б найдикіші племена...»*¹. На його честь людська цивілізація, немов передчуваючи усі наступні катастрофи, розіграла небачену до цього трагедію. Декораціями у цьому апокаліптичному дійстві служили концентраційні табори, лазарети, переповнені трупами окопи, спеціальними ефектами – звуки від розривів бомб, що їх скидали модерні аероплани, випари щойно винайдених смертоносних газів. Увесь театр: море, суша, повітря – несли загрозу життю, стиралися грані моралі, людська сутність розчинилася у крові, помсті та бажанні будь-якою ціною залишитися живими. Режисери цього спектаклю прагнули тріумфального його завершення, лаврів переможців, натомість дійство почало розвиватися за відомими лише йому законами.

На сцену вийшли біженці – мільйони німих, незнаних до цього часу статистів, супутників новітніх воєн. Їх роль була трагічна в своїй невідомості, нестерпності переживань, небажанні залишати рідну домівку, але їх долю було вирішено за дипломатичними лаштунками і дороги назад уже не було. Уся Європа по обидва боки фронту прийшла в рух, та особливо фантастичним він був на Східному напрямку, на теренах Російської імперії. І на довгі роки цим людям випало зіграти роль чужинців у ще недавно спільному імперському дому.

А скринька Пандори відчинялася все більше, ввергаючи людство у нові гуманітарні катастрофи, пов'язані із виселеннями, депортаціями, насильницькими обмінами цілих етнічних груп. Довге, криваве й бурхливе ХХ століття позначене низкою гуманітарних катастроф, першопричиною яких стала Велика війна 1914 – 1918 рр. Більше того, війна привела європейців до *«...усвідомлення і поширення якісно нової ідеї: світ, в якому ми живемо, є продуктом тієї війни, її породження»*². Фактично всі подальші трагедії, що відбувалися на європейському континенті, і стали прямими чи опосередкованими її наслідками.

Уже на початку 20-х рр. Західну Європу заповнила хвиля політичних біженців з теренів колишньої Російської імперії, змушуючи європейські уряди розв'язувати цю проблему на міждержавному рівні. До цієї справи був залучений видатний норвезький дослідник і громадський діяч Ф. Нансен,

¹ Дейвіс Норман. Європа: Історія / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 925.

² Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М. : Астрель, 2006. – С. 6.

непересічна особистість тієї доби, який став на чолі масштабної гуманітарної операції з надання допомоги постраждалим внаслідок Першої світової війни та громадянської війни в Радянській Росії. Ф. Нансен, ставши першим в історії цивілізації Верховним комісаром Ліги Націй зі справ біженців і військовополонених, очолював Міжнародний комітет справ біженців, більш відомий як Нансенівський комітет. За свою подвижницьку діяльність він отримав не лише подяку мільйонів біженців, які, маючи на руках «Нансенівські паспорти», уже не почувалися, за влучним висловом Е. М. Ремарка *«трупами на канікулах»*, але й Нобелівську премію миру 1922 р.¹⁻².

Наступну хвилю біженців спровокувала Друга світова війна, коли на європейських теренах перебувало понад мільйон вигнанців. Виникла гостра потреба у створенні спеціальних гуманітарних міжнародних структурах³. У зв'язку з цим у 1946 р. під егідою ООН було утворено Міжнародну організацію у справах біженців, а з 1951 р. – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, відділення якого нині діють у 119 державах світу. Конвенція про статус біженців (1951 р.) та Протокол про статус біженців (1967 р.) є і тепер відправними нормативними актами для держав, які стикаються з проблемою біженців. Останнім часом у гуманітарному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили свої домівки через небезпеку, але не перетнули міжнародно визнаних кордонів, – так звані внутрішньо переміщені особи. Проблема вимушено переселених осіб є настільки глобальною, що з 2002 р. навіть відзначається Всесвітній день біженця. У рік його запровадження Генеральний секретар ООН Кофі Аннан закликав завжди пам'ятати, що:

«... одного дня кожен із нас може постукати в чий-небудь двері, прохаючи про допомогу»⁴.

І вже XXI ст., відмірявши лише свій перший десяток, устигло отримати назву «століття біженців»⁵, а міські нетрі з мігрантами стали неодмінним атрибутом краєвидів сучасних європейських мегаполісів. Старий світ просто приречений постійно мати якусь хвилю біженців з Азії та Африки. Сучасні

¹ *Sierpowski St. Sprawy uchodźców w działalności Ligi Narodów* : [Reżim elektrony] / St. Sierpowski. – Warunki dostępu: repozytorium.amu.edu.pl. – Nazwa z ekranu.

² Коментарі Генерального секретаря ООН Пан Гі-Муна до Нансенівської лекції, присвяченої Всесвітньому дню біженців : [Електронний ресурс] / коментарі. – Режим доступу : http://www.unhcr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=112:vsesvitnij-denbzhenciv&catid=14:novostiuk&Itemid=167&lang=uk. – Назва з екрану.

³ Світова статистика // Кризь кордони. Інформаційний бюлетень УВКБ ООН в Україні. – 2003. – № 1. – С. 14.

⁴ *Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918)* / Л.М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – С. 1.

⁵ *Dasko Henryk. Remarque, kronikarz uchodźców*: [Reżim elektrony] / H. Dasko – Warunki dostępu: <http://serwisy.gazeta.pl/wyborcza/1,34474,3090444.html> – Nazwa z ekranu.

вигнанці – «небажані та бездомні», яких не хоче приймати жодна європейська держава¹.

Складною ця проблема є і для сучасної України. Діяльність в Україні на запрошення уряду Представництва Верховного комісара ООН у справах біженців з 1994 р., прийняття Верховною Радою у 2001 р. Закону про біженців, приєднання України у січні 2002 р. до Конвенції ООН про статус біженців засвідчують бажання нашої держави інтегруватися у світові процеси розв'язання цієї проблеми. Проте на сьогодні практична реалізація нормативних актів, що регулюють права біженців, має багато перешкод соціально-економічного та юридичного характеру, Україна час від часу постає у центрі скандалів, пов'язаних із примусовим поверненням біженців на території постійного їх проживання. Непростим є і їх адаптування в український соціум.

Відтак біженці завжди перебувають у такому собі трикутнику, де двома іншими його вершинами виступають влада та суспільство. І саме Перша світова війна продемонструвала наскільки складними бувають їх взаємини, наскільки держава готова взяти на себе відповідальність за свої стратегічні помилки, ціною яких стало переміщення мільйонів осіб. Водночас цей конфлікт став мірилом суспільної жертвовності, здатності прийти на допомогу, поспівчувати. Професор О. Реєнт, один із провідних вітчизняних дослідників Першої світової війни, з цього приводу досить слушно зауважив:

«Одним із характерних проявів життя військового соціуму стала діяльність громадських організацій з надання допомоги військовим і цивільному населенню. Благодіяння, яке набуло організованих інституційних форм, виявило тенденцію до становлення основних елементів громадянського суспільства на українських землях в роки війни»².

Таким чином, метою запропонованої роботи є дослідження кризь призму взаємодії урядових структур Російської імперії, Української Центральної Ради, Української Держави та громадського загалу нового соціального явища – біженства, породженого на українських теренах у роки Великої війни 1914 – 1918 рр.. Ця багатогранна проблема включає цілу низку дослідницьких завдань: від визначення причин появи біженців, суті самого терміну «біженець»,

¹ Вебер Кессі. Керовані вороги / К. Вебер // Український тиждень. – 2011. – № 21 (186). – 27 травня – 2 червня. – С. 40–41.

² Реєнт О. Україна у Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16. Ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. – С. 93–94.

еволюції становлення системи державних органів та громадських організацій, покликаних узяти на себе опікування цими людьми, конкретних напрямків допомоги до підготовки та проведення реєвакуації у 1918 р. та ін..

Аналізуючи стан наукової розробки окресленої тематики, слід наголосити на відсутності спеціального дослідження проблематики біженства саме в українському контексті. Історики, які розглядали цю проблему, зверталися до проблематики Російської імперії, етнічної спрямованості, чи її регіональних аспектів. Вивчення біженства як соціального явища було розпочато у 90-ті рр. минулого століття. Серед дослідників, які започаткували цей напрям, слід назвати П. Гетрелла, британського професора, який у низці своїх праць дослідив проблеми біженства Першої світової війни на теренах Російської імперії¹.

Серед сучасних робіт польських істориків слід відзначити колективну монографію «Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej» М. Коженювського, М. Мандзика та Д.Тарасюка². Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Ця книга без перебільшення є подією для дослідників біженства Першої світової війни, скажімо так, постімперського простору, оскільки українська та російська історіографії все ще не мають спеціальних узагальнюючих робіт з цієї тематики.

У російській сучасній історіографії одним із перших розпочав її вивчення О. Курцев³. До того ж він, услід за П. Гетреллом, ввів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», окреслюючи ним весь комплекс проблем, пов'язаних з долею біженців⁴. Серед інших робіт слід назвати дисертаційні дослідження Д. Цовяна⁵, присвячене дослідженню проблеми становлення

¹ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 112–128; В іншій його статті – Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М. : Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72 – *перекладений російською мовою, його прізвище подано як Гатрелл, тому нами будуть використанні два варіанти його прізвища відповідно до цитування робіт.*

² Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.

³ Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума) : – СПб., 1999. – С. 129–146; Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114; Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород, 2007. – С. 127–135.

⁴ Курцев А. Н. Беженство. – С. 129.

⁵ Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с.

системи органів допомоги біженцям, В. Утгофф¹ та М. Златіної² – висвітлення етнічної складової біженств та інші, на сторінках яких біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній Російської імперії.

У вітчизняній історіографії найбільш розробленим є період Російської імперії. У працях О. Реєнта та О. Сердюка³, Т. Лазанської⁴ зроблено спроби узагальнити діяльність імперської влади та тогочасного соціуму у царині біженства. О. Донік⁵, Н. Загребельна та І. Коляда⁶, фактично, започаткували окремий напрямок – дослідження громадської благодійності в її різних проявах. Етнічну складову проблеми, зокрема польську, досліджує Т. Лихачова⁷.

Натомість проблематика біженства в роки Української революції лише фрагментарно висвітлена у роботах регіонального характеру⁸, а також

¹ *Утгофф В. С.* Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.

² *Златина М. А.* Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.

³ *Реєнт О. П.* Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.; *Реєнт О. П.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VII. – С. 5–47; *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.

⁴ *Лазанська Т. І.* Становище біженців в роки першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.

⁵ *Донік О. М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. IX. – С. 61–86; *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.

⁶ *Загребельна Н. І.* Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с.; *Загребельна, Н. І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 255–269; *Загребельна Н. І.* Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К. : Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 193 с.

⁷ *Лихачова Т. М.* Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 86–94; *Лихачова Т. М.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с. ; *Лихачова Т.* Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.) / Т. Лихачова // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.

⁸ *Байлема Т. М.* Соціальна політика національних урядів України у 1917– 1920 рр. (На матеріалах Подільської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Байлема. – К., 2010. – 17 с.; *Козинець І.Ю.*

присвячених формуванню урядових структур УЦР¹. Спробу дослідити російсько-українські взаємини у царині біженства на переговорах, які протягом весни – літа 1918 р. тривали в Україні, зробив О. Філатов². Проблема біженства на українських землях за часів Першої світової війни піднята в ряді публікацій автора пропонованої монографії³. Проте, цілісного дослідження, яке б розкривало еволюцію біженства за часів Російської імперії, УЦР та Української Держави поки що немає.

А відтак запропонована праця – спроба заповнити ще одну пустуючу сторінку новітньої історії України, для написання якої було використано фонди десяти наукових бібліотек України (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, м. Київ, наукові бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, Державна обласна універсальна бібліотека імені Первовчителів слов'янських Кирила і Мефодія, м. Дніпропетровськ, Державна

Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Козинець Ірина Юріївна. – К., 2009. – 248 с.

¹ Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 110 с.; Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // УГЖ. – 2005. – № 2. – С. 90–104.

² Філатов О. В. Українско - Російская мирная конференція 1918 г. / О. В. Філатов. – Полтава: [Б. и.], 1995. – 125 с.

³ Жванко Л. Деякі аспекти дослідження проблеми біженства Першої світової війни на початку Української революції / Л. Жванко // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. НАН України: зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 56–66; Жванко Л. Джерело до історії політики Української Центральної Ради щодо біженців Першої світової війни / Л. Жванко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2007. – Вип. 2. – С. 94–102; Жванко Л. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Studia Polonijne. – Lublin : Towarzystwo naukowe KUL Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2009. – Tom 30. – S. 137–147; Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 – 1918 рр.) / Л. Жванко // Res Historica. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2010. – Tom 30. – S. 79–108; Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії. (1914 – 1915 рр.) / Л. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246; Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.; Жванко Л. М. Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни : український вимір / Л. М. Жванко // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2009. – Вип. 23. – С. 5–17. (Серія: Історія); Жванко Л. М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109; Жванко Л. Н. Проблема оказания духовно-религиозной помощи беженцам Первой мировой войны (на примере украинских губерний) / Л. Н. Жванко, А. А. Нестуля // Первая мировая война. Взгляд спустя столетие: материалы междунар. науч.-практич. конф. «Первая мировая война и современный мир», 26 - 27 мая 2010 г. – М., 2011. – С. 314–328; Žvanko Ļubova. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915 – 1916) // Latvijas Kara museum gadagrāmata. X. – Rīga: Latvijas Karamusejs, 2009. – L. 19–38. На латиській мові.

наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, м. Харків, Полтавська обласна наукова бібліотека імені Івана Котляревського, Наукова історико-краєзнавча бібліотека «Тавріка», м. Сімферополь), Польщі (бібліотека Польської Академії Наук, м. Варшава, бібліотека Ягеллонського університету, м. Краків) та Росії (Державна публічна історична бібліотека, м. Москва).

Висвітлення цієї складної та багатогранної проблеми вимагає залучення широкого кола джерел, основою яких, безумовно, стали архівні документи, значний масив яких вперше введено до наукового обігу. Було опрацьовано матеріали дев'яти архівів України, а саме – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України у місті Києві, державного архіву Автономної Республіки Крим у місті Сімферополь, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Харківської та Херсонської областей. При цьому слід акцентувати увагу на різній наповненості цих архівозбірень та фондів потрібними для дослідження матеріалами. Нами було переглянуто матеріали понад 170 фондів, з них у ЦДАВО України (51), ЦДІАК України (37), Держархів АР Крим (5), Держархів Херсонської області (29), Держархів Одеської області (15), Держархів Харківської області (6), Держархів Полтавської області (7), Держархів Житомирської області (13), Держархів Дніпропетровської області (11).

У фондах ЦДАВО України було розшукано документи доби Української революції – УЦР-УНР та Української Держави – Української Центральної Ради (ф.1115), Генерального секретарства закордонних справ УНР (ф.2592), Генерального секретарства внутрішніх справ (ф.799), біженецького департаменту¹ Міністерства внутрішніх справ Української Держави (ф.1216), Делегації Української Держави у справі мирних переговорів з Росією (ф.2607), Комісара у справах України при Тимчасовому уряді у Петрограді (ф.2241), віце-консула Української Держави у Саратові (2221), Міністерства народного здоров'я та державного опікування (ф.1035), Подільського губернського старости (ф.1793). Серед фондів ЦДІА України слід назвати фонд Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф.715), Управління Київського навчального округу (ф.707), у ДАПО – фонд Полтавське відділення Всеросійського комітету по наданню тимчасової допомоги постраждалим біженцям війни (княжни Тетяни Миколаївни) (ф.992) та Кременецької повітової управи (ф.1069). Серед обласних архівосховищ слід виділити матеріали ДАХО, в якому зберігається значний масив справ відділу з улаштування біженців Харківського губернського присутствія (ф.18), на

¹ Далі нами буде використано саме цю автентичну назву урядового підрозділу, а також усі похідні від нього поняття – «біженецький комітет», «біженецька проблема» та ін..

матеріалах якого можна створити цілісну картину перебування біженців у Харківській губернії, ба навіть більше, виокремити певні тенденції в межах цілої України.

Одним із важливих серед масиву джерел є періодичні видання, які, образно кажучи, виступають живими свідками тих років, а відтак займають особливе місце. *«Газети, – за висловом українського дослідника Г. Рудого, – є унікальним всеохоплюючим історичним літописом українського народу»¹*. Видання губернських та повітових земських управ, міських самоврядувань, громадських спілок, різні «щоденні позапартійні», «громадсько-літературні», серед інших – «Екатеринославская земская газета» та «Приднепровский край» (Катеринослав), «Южная Росия» (Миколаїв), «Юго-Западный край» (Вінниця), «Черниговское слово», «Южный край» та «Харьковские ведомости» (Харків), «Одесский листок», «Жизнь Волыни» та «Волынь» (Житомир), «Полтавский день», «Родной край» (Херсон) та ін., відгукнулися на нове, невідоме в попередні війни суспільне явище. З літа 1915 р., тобто часу масової появи біженців, у рубриках «Хроніка», «Місцева хроніка», «Місьцеве життя», «Дописи з місць» постійно подавалися матеріали про евакуацію біженців, їх рух, проблеми в дорозі, напрямки допомоги, різні заклики про благодійні збори на користь цих людей та ін. Проблем біженців торкалися й видання православних єпархій, зокрема, «Полтавские епархиальные ведомости», «Вера и разум» (Харків).

Упродовж 1914 – 1918 рр. матеріали газет різні за змістом та формою спонукали український загальний вселяко допомагати *«братам, які перші зустріли удари ворога...»*. Досліджуючи матеріали, присвячені проблемам біженців можна відслідкувати і ставлення пересічного українського населення до цих людей, тим самим певним чином відтворити внутрішній світ українця в умовах війни. Аналізуючи наповненість преси матеріалами про біженців, можна виокремити певну хронологію. Так, у понад трьох десятків періодичних видань 1914 р, які зберігаються у газетному відділі Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, відсутні будь-які згадки про біженців, що пояснювалося, не в останню чергу, ситуацією на фронті. Поза увагою, за окремими винятками, (газета «Подолія» за 3 грудня 1914 р. вмістила велику статтю про відкриття у місті відділення Тетянинського комітету, але жодним словом не згадавши про біженців) лишилися утворення Всеросійського земського та міського союзів, Тетянинського комітету.

¹ Рудий Г. Я. Матеріали періодичної преси 1917 – 19140 рр. як джерело вивчення культурної спадщини України / Г. Я. Рудий // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 294.

З літа 1915 р., коли розпочалася масова евакуація цивільного населення із західних губерній Російської імперії, преса розпочинає активно його висвітлювати. З 1 листопада 1915 р. в Одесі виходить спеціальна газета «Югобеженец», яку видавала канцелярія голувповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту. Важливе змістове навантаження несуть друковані органи громадських організацій ВЗС, ВСМ та Тетянинського комітету – «Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам», «Известия Всероссийского союза городов», «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта», «Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны», а в губерніях, наприклад, «Ежемесячник Харьковского губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны» (1916). Також слід назвати видання міських управ, зокрема «Известия Киевской городской думы», «Известия Харьковской городской думы» – на шпальтах яких розглядалися проблеми життя біженців.

Значну кількість матеріалів про життя біженців можна зустріти на шпальтах преси 1916 р., оскільки саме в цей рік біженці почали обживатися на своїх місцях, виникають тим самим нові проблеми, пов'язані із пошуком роботи біженців, навчання дітей, фінансування різних напрямків їм допомоги та ін. Видання подавали багато матеріалів про відкриття шкіл, окремих класів та різних закладів соціального спрямування для біженців. На сторінках преси постійно висвітлювалися ухвали зборів губернських, повітових управ, різних громадських спілок щодо ефективності надання допомоги біженцям. В окрему групу публікацій можна виділити різні подяки, починаючи від стандартних подяк Великої княжни Тетяни різним жіночим комітетам до подяк, висловлених окремими партіями біженців своїм провідникам. Важливим джерелом є перші аналітичні статті, автори яких роздумували над причинами появи біженства як соціального явища, можливостями покращити їх долю, принципами надання допомоги та причинами відмови біженців іти на роботу та ін. У 1917 та 1918 р. різко скоротилася кількість публікацій про цих людей. Зрозуміло, що з весни 1917 р. революційна стихія, яка охопила українські землі, вийшла на перше місце за своєю значимістю. У той же час поява у Катеринославській, Полтавській, Херсонській губерніях румунських біженців, що було зумовлено вступом цієї країни у війну на боці Антанти, частково привернула до них увагу преси. І нарешті преса 1918 р. висвітлювала проблеми уже реєвакуації біженців до своїх домівок.

Опрацьовані авторкою 68 періодичних видань дозволяють зробити певні узагальнення, вивести закономірності та особливості публікацій матеріалів,

присвячених проблемі біженців Першої світової війни, заповнити лакуни, пов'язані із відсутністю документів у низці вітчизняних архівосховищ.

Ще одним блоком джерел стали опубліковані журнали засідань губернських, міських та повітових управ. Жваві дискусії, обговорення нагальних питань, пов'язаних із діяльністю самоврядувань у царині біженства, різні звіти також розширюють горизонти наукового дослідження. Серед них наведемо «Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здравия отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года» (Старобільск, 1915), «Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года)» (Катеринослав, 1916), «Журналы заседания Черниговского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 г., состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. (С приложениями)» (Чернігів, 1915), «Киевское губернское земство. Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (30 января – 4 февраля 1916 г.)» (Київ, 1916), «Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской земской управы за 1916 г.» (Херсон, 1917), «Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года» (Глухов, 1916) та ін..

Важливим історичним джерелом для будь-якої наукової роботи є щоденники та спогади безпосередніх учасників подій, які дозволяють, так би мовити, із середини подивитися на них. Проте ці твори мають де в чому суб'єктивний характер, на них тяжіють політичні уподобання авторів, їх світогляд, статус у тогочасному суспільстві та ін.. На жаль, у нашому випадку ці джерела є досить обмеженими, оскільки проблеми біженців просто губилися на тлі тих фатальних подій, що розгорталися на теренах Російської імперії, а згодом УЦР та Гетьманату. При написанні монографії було використано тільки ті роботи, автори яких певним чином торкалися біженства або їх описи тогочасної дійсності давали змогу зробити певні оцінки, вивести узагальнення. Відтак книга не переобтяжена цитатами тогочасних діячів. Представники владного Олімпу, вочевидь, обійшли її своєю увагою, безпосередні працівники біженецьких комітетів не мали часу до написання, а основна маса біженців була неграмотною, і ми ніколи не дізнаємося їх думок та сприйняття тогочасного світу. Відтак досить слушним у цьому контексті є порівняння з висловом А. Жіда, французького письменника, нобелівського лауреата: *«Я би віддав всього Фукідіда з його «Історією» Пелопоннеської війни за одну сторінку, написану галерним рабом»*.

Отже, чи не найважливішим твором, який охоплює весь період війни, є спогади Д. Дорошенка, відомого українського історика та політичного діяча. Він, як ніхто інший, зумів передати весь трагізм біженства, тавруючи на своїх

сторінках творусвладу за його появу у таких катастрофічних масштабах:

«Біженство – який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індивідуально, на чії голови повинні впастися прокльони, сльози й загибель багатьох сотень тисяч людей. Кому витисне суворий присуд історія за це страшне божевілля, за цей кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмщини, навіть з огляду державних інтересів самої Росії»¹.

Цінними вони [спогади] є ще й тому, що передають увесь трагізм ситуації, у якій перебувала УЦР, а згодом і Українська Держава, фактично подаючи історичне тло, на якому можна відтворити проблематику біженства. Побіжно до заявленої тематики стосуються спогади військових та дипломатів протиборчих таборів – В. Гурко², Е. Людендорфа³, О. Черніна⁴, які часом подають діаметрально протилежні погляди одного на одно й теж явище.

Серед цінних робіт слід виділити мемуари та щоденники діячів Української революції П. Скоропадського П. Скоропадського⁵, П. Стебницького⁶, М. Галагана⁷, Є. Чикаленка⁸. Досить змістовним є і щоденник О. Несвіцького, лікаря, гласного Полтавської земської управи, на сторінках якого постає життя провінційного міста доби революції⁹. Спогади про Українську Державу залишив також Г. Гуммерус, відомий фінський історик, громадський і політичний діяч, який у той час перебував на посаді повіреного у справах Фінляндії у Києві¹⁰.

Відсутність до недавнього часу документальних збірників, де б розміщувалися матеріали щодо проблематики біженців, зумовлена незначним

¹ *Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 роки): Науково-популярне видання / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – С. 48.*

² *Гурко В. І. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914 – 1917 / В. И. Гурко; [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 399 с.*

³ *Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914 – 1918 / Э. Людендорф. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.*

⁴ *Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 521 с.*

⁵ *Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К. : Філадельфія: НАН України та ін., 1995. – 493 с.*

⁶ *Стебницький П. Вибрані твори / П. Стебницький [Упорядкування та вступна стаття І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2009. – 632 с.*

⁷ *Галаган Микола. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / М. Галаган. – [Передмова Т. Осташко, В. Соловйова]. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.*

⁸ *Чикаленко Євген. Щоденник (1907 - 1917): у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. Т. 1. – 428 с.*

⁹ *Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр. Щоденник / О.О. О.О. Несвіцький. – Полтава : Крайове об'єднання «Просвіта», 1995. – 278 с.*

¹⁰ *Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус; [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. – К. : Видав.-поліграфіч. центр «Київський університет», 2004. – 188 с.*

інтересом науковців до тематики гуманітарних проблем Великої війни в цілому. Слід зазначити, що у 1915 – 1916 р. вийшли два збірники нормативних актів Російської імперії – «Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. (Уложенные С. М. Левиным)» (Петроград, 1916) та «Законы и распоряжения о беженцах» (Москва, 1916). Вони висвітлюють тогочасну юридичну базу державного регулювання проблеми біженців.

Серед перших опублікованих джерел у вітчизняній історіографії слід назвати фундаментальний двотомник – «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»¹, на сторінках якого є окремі згадки, що фрагментарно характеризують діяльність УЦР в окресленій царині. Назвемо й збірник документів, підготовлений авторкою цієї монографії, у якому вміщено 250 документів різного характеру та походження і, який фактично став результатом кількарічної роботи зі збору та упорядкування значного масиву архівних документів, матеріалів періодичних видань, журналів засідань губернських і повітових самоврядувань².

Хронологічні межі монографії, виходячи із предмету наукового дослідження охоплюють весь період збройного конфлікту, відображаючи діяльність в окресленій царині владних структур та суспільного загалу Російської імперії, Української Центральної Ради, Української Народної Республіки та Української Держави. Зрозуміло, що після 11 листопада 1918 р. страждання біженців ще не закінчилися, як не трапилося цього і з падінням Гетьманату 14 грудня того ж року та приходом до влади Директорії³. І все ж логічною кінцевою датою, на нашу думку, є 14 грудня 1918 р., оскільки саме урядовим структурам Української Держави вдалося розпочати повномасштабний процес повернення додому біженців, а в частині евакуації іноземців майже завершити його. У кінці 1918 р. на українських землях розпочалися зовсім інші політичні процеси, а відтак перед її владою постали й інші пріоритети внутрішнього та зовнішнього розвитку.

¹ Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / уряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1997. Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. – 422 с. (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії).

² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914 – 1918) / Л. М. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 360 с.

³ Жванко Л. До проблеми репатріації іноземних біженців з територій колишньої Російської імперії (1918 – 1925 рр.) / Л. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 81–97; «Трудный путь домой... Возвращение польских, литовских и латвийских беженцев Первой мировой войны из Советской России на родину (20-е годы XX в.)». Доповідь виголошена на міжнародній конференції «Migration-Integration-Isolation-Interaktion Imperialer Zerfall und staatlicher Neuaufbau in der Zwischenkriegszeit», підготовленої Норд-Ост інститутом в Люнебурзі та університетом в Оснабрюку (Німеччина). Люнебург, 14 – 16 жовня 2010 р..

У територіальному вимірі охоплено «східний вектор біженства»¹, тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою для створення Української Народної Республіки та Української Держави. При цьому слід зауважити, що Таврійська губернія за часів Російської імперії нами розглядається лише в межах трьох повітів Степової України – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського, на теренах яких за доби УЦР було створено Таврійську губернію, а за Гетьманату – Таврійську округу.

При написанні книги авторка прагнула всебічно дотримуватися принципу об'єктивності, виходячи з того, що науковець має реконструювати події так, як вони відбувалися під впливом тогочасних, головним чином зумовлених війною, а згодом і революційними подіями. Ні влада, ні суспільство не могли вчиняти стосовно біженців інакше, ніж вони робили. І в жодному випадку не можна переносити сучасні оцінки біженства на ту далеку епоху. Досить оригінальну думку щодо ролі історика в дослідженні міграційних процесів та й узагалі минулого Європи висловив польський професор Я. Піскорський:

«Історик, напевне, не вирішить проблем сучасності, хоча може допомогти їх зрозуміти, показуючи історичні корені сучасних явищ... В історичному розвитку немає готових розв'язок, даних раз і назавжди. Як громадянин – історик може і повинен зважати на толерантність, тому що дуже добре знає страшні результати, коли її бракує. Як учений – має показувати заплутані долі людей та складність вибору, аніж давати легкі відповіді, які радше нагадують каталог побожних побажань. Історик не мусить приховувати свої симпатії та антипатії і важливо, щоби він став трохи поодаль тому, як мовить африканська мудрість, збоку видно більше, навіть коли самого менше видно»².

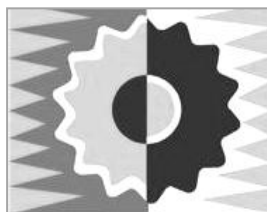
Наскільки вдалося «стати поодаль» судити читачеві, якого, сподіваємося, не втомить довга подорож у минуле, яка супроводжується розлогим цитуванням, біографічними сюжетами, численними додатками та «ліричними відступами». Наведені цитування, серед іншого власні переклади з польської та російської мов, адаптовані до сучасного українського правопису. Авторка, подаючи в такій кількості «чужі думки й сухі букви законів», прагнула спонукати читача до самостійних оцінок тих чи інших явищ.

¹ Реєнт О. Україна у Великій війні 1914 – 1918 рр.: Основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б. Янишин // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 49.

² Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie / J. M. Piskorski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – S. 24; Жванко Л. Piskorski Jan M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2010. – 339 s. / Л. Жванко // Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник. Проблеми історичної урбаністики. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2011. – Вип. 15. – С. 321–330.

Біографічні нотатки, так би мовити, олюднюють історію, показуючи, що різні за фахом, світоглядом, місцем у тогочасному суспільстві, етнічною та релігійною приналежністю особистості направляли свою силу та енергію на допомогу біженцям. Багатьох із них у недалекому майбутньому чекала більшовицька голгофа, еміграція чи пристосування до нових політичних реалій, а потім сталінські табори та розстріли...

Численні додатки – схеми, карти, таблиці – це видозмінені історичні джерела, з яких можна отримати додаткову інформацію, відтворити структуру органів, показати динаміку процесів, навести різні статистичні дані та ін.. «Ліричні відступи» – це скоріше вже авторський стиль, прагнення зробити читання легким та цікавим, а також результат десятилітнього занурення у тему.

SUMMARY

Zhvanko Lubov' Nikolayevna. Refugees of the First World War: The Ukrainian Reality (1914-1918): manuscript / L.N. Zhvanko. X.: Virovec A.P. "Apostrofe", 2012. – 568 p.

ISBN 978-966-2579-00-0

In the coming book of the Ukrainian researcher has given a complex analysis of the First World War escapade as one of its key socio-humanitarian problems. Historical analysis of the existing materials brings the author to the conclusion that there is no research that could give a full picture and complex analysis of the problem studied in the manuscript. Conceptually new approach was applied to define the chronology of the war and escapade, including the revolutionary events that took place in Ukraine in 1917-1918.

Usage of new types of weapons made this conflict lengthy and unpredictable and took a tragic toll on an ordinary person who appeared in the epicenter of the military events. Most of them had the only wish to escape from the enemy, from misfortune and unpredictable future, from poverty, disease, and deaths of the relatives and close people. Refugees appeared to be the most vulnerable social groups of Russian Empire, to which belonged the majority of the Ukrainian areas.

The research covers the whole period of the military conflict and correspondently the period of three states existence: Russian Empire, Ukrainian Central Rada (Council) that proclaimed the Ukrainian People Republic and Ukrainian Power whose leader was Hetman Pavel Skoropadsky. State policy in terms of helping the refugees is looked at through a prism of interaction of the power, society and refugees themselves.

Over a period of 1914-1918 in Ukraine the formal policy for refugees was set up by the Ministry of Internal Affairs of Russian Empire and a Special Consultative Board on refugees' issues, during the Ukrainian revolution it was the Regional Consultative Unit and Refugee Department of the Home Office Secretariat of Ukrainian Central Rada – later the Ministry of Internal Affairs of Ukrainian People Republic and after all – Refugee Department of the Ukrainian power.

Simultaneous reevacuation of a great number of population in the time of Pavel Skoropadsky and Ukrainian prisoners of war from the concentration camps of the Fourth Union countries was a complicated task. They managed to cope with it only in terms of removing the foreigners and bringing back the Ukrainians from the western countries. Reevacuation of the Ukrainians from Russia had a spontaneous and lengthy character that was predetermined by the political situation inside Soviet Russia. Moreover, the refugees were ready to patiently wait on the border of Ukraine than to be carried away in the whirlwind of the civil war. On the whole the process of refugees coming back home in the frame of the former Russian Empire lasted by the middle 20s.

Suggested manuscript, written on the materials from nine Ukrainian archives and the literature from the libraries of three countries is the first in the post-soviet period and one of the few attempts in the European history science to create a whole picture of the escapade as a social phenomenon at the time of a Great War of 1914-1918.

Žvanko, Ljubov' Nikolaevna, Flüchtlinge im Ersten Weltkrieg: Die ukrainische Realität (1914-1918). Char'kiv, Vyrovec' A. P. „Apostrof“, 2012. 568 S.

ISBN 978-966-2579-00-0

Im vorliegenden Buch unternimmt die Forscherin eine komplexe Analyse des Flüchtlingswesens während des Ersten Weltkriegs als eine seiner sozialen und humanitären Schlüsselfragen. Die Auswertung der dazu vorhandenen Literatur ergab, dass noch keine wissenschaftlichen Studien dazu vorliegen, die ein ganzheitliches Bild von den komplexen Problemen des Phänomens ergeben würden. Konzeptionell neu ist dabei eine Kriegschronologie der Flüchtlingsströme, einschließlich der revolutionären Ereignisse in der Ukraine während der Jahre 1917/18. Der Einsatz neuer Waffensysteme machte den Konflikt langwierig und unwägbare, was sich auf die Masse einfacher Menschen ausgesprochen tragisch auswirkte, die sich im Epizentrum der Kriegereignisse befanden. Die Flucht vor dem

Feind wurde für viele von ih-nen ein Hauptanliegen, daneben die Sorge vor der unbestimmten Zukunft. Ängste vor Verelendung, Krankheiten und vor dem Tod der Verwandten und Angehörigen bestimmten diese Zeiten. Unter den verwundbarsten und am meisten gefährdeten sozialen Bevölkerungsgruppen im Russischen Reich, und insbesondere in den ukrainischen Gebieten, waren die Flüchtlinge.

Die Studie erfasst die gesamte Phase des Krieges, in der drei Staaten auf dem Territorium der Ukraine bestanden: das Zarenreich, die Ukrainische Volksrepublik und der Ukrainische Hetmanstaat unter Pavel Skoropads'kyj. Die staatliche Politik in der Sphäre der Flüchtlingsfürsorge wird durch das Prisma des Zusammenwirkens der Machtvertikalen, der Gesellschaft und der Flüchtlinge selbst untersucht.

Von 1914 bis 1918 wurde die offizielle Flüchtlingshilfe durch die Son-derkonferenz für Flüchtlingswesen (Osoboe Soveščanie po ustrojstvu bežencev) des zarischen Innenministeriums organisiert, dann während der Ukrainischen Revolution durch die Gebietskonferenz in Sachen Flüchtlinge und durch das Flüchtlingsdepartement des Innensekretariats der Ukraini-schen Zentralrada, weiterhin durch das Innenministerium der Ukrainischen Volksrepublik, und zuletzt durch das Flüchtlingsdepartement des Ukraini-schen Staats.

Die Rückführung einer beträchtlichen Anzahl der Bevölkerung schon während der Regierung Pavel Skoropads'kyjs, als gleichzeitig die Repatriie-rung der ukrainischen Kriegsgefangenen von den Mittelmächten und die Heimkehr der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus Russland begann, wurde zu einer großen, schwer zu bewältigenden Herausforderung. Sie zu meistern gelang nur hinsichtlich der Durchschleusung ausländischer (nichtukraini-scher) Flüchtlinge und der Heimführung von Ukrainern aus dem Gebiet der Mittelmächte. Die Rückkehr von Ukrainern aus Russland hatte einen sponta-nen, aber langfristigen Charakter, was auf die innenpolitische Situation im vom Bürgerkrieg zerrissenen Russland zurückzuführen war. Die Flüchtlinge waren eher bereit, an der ukrainischen Grenze geduldig auf ihre Heimkehr zu warten, als im Sturm des Bürgerkriegs unterzugehen. Insgesamt dauerte die Heimkehr und Repatriierung im Gebiet des ehemaligen russischen Rei-ches bis in die Mitte der 1920er Jahre.

Die vorliegende Untersuchung beruht auf der materiellen Grundlage von neun ukrainischen Archiven und von wissenschaftlichen Bibliotheken dreier Länder. In der postsowjetischen Forschung ist sie die erste Studie und eine der wenigen der neuesten europäischen Historiographie, die ein Gesamtbild der Geschichte der Flucht vor dem Krieg als soziales Phänomen in der Zeit des Ersten Weltkriegs zu entwerfen versucht.
Переклад – др. Райнгард Нахтігаль (Фрайбург, Німеччина)

**Жванко Любовь Николаевна. Беженцы Первой мировой войны:
украинская реальность (1914 – 1918 гг.): монография / Л. Н. Жванко. – Х.:
Вировец А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.**

ISBN 978-966-2579-00-0

В очередной книге украинской исследовательницы ярко раскрыта картина беженства Первой мировой войны как одной из ее ключевых социогуманитарных проблем. Проведенный автором историографический анализ имеющейся литературы, приводит к выводу об отсутствии научной работы, которая бы давала целостную картину и комплексный анализ поднятой в монографии проблемы. Концептуально новым стал подход к определению хронологии войны и беженства, включая сюда и революционные события в Украине 1917 – 1918 гг..

Применение новых видов оружия сделали этот конфликт длительным и непредсказуемым, что чрезвычайно трагически сказалось на простом человеке, оказавшимся в эпицентре боевых действий. Для многих из них главным желанием было убежать от врага, от горя и неопределённости в будущем, от нищеты, болезней, смертей родных и близких. Среди наиболее уязвимых социальных групп населения Российской империи, в состав которой входило большинство украинских земель, были беженцы.

Исследование охватывает весь период военного конфликта и соответственно период существования трех государств – Российской империи, Украинской Центральной Рады и провозглашенной ею Украинской Народной Республики и Украинской Державы Гетмана Павла Скоропадского.

Государственная политика в сфере оказания помощи беженцам подана сквозь призму взаимодействия вертикали власти, общества и самих беженцев.

На протяжении 1914 – 1918 гг. на украинских землях официальную политику в сфере беженцев формировали МВД Российской империи и Особое совещание по устройству беженцев, во время Украинской революции – Краевое совещание по делам беженцев и беженский департамент секретариата внутренних дел Украинской Центральной Рады, а впоследствии – Министерство внутренних дел УНР, и наконец – беженский департамент Украинской Державы.

Одновременная реэвакуация значительного числа населения уже во время правления Павла Скоропадского, учитывая, что в это время началось и возвращение украинских военнопленных из концентрационных лагерей государств Четвертного союза, была достаточно сложным заданием. Выполнить его удалось лишь в той части, которая касалась вывоза беженцев-иностранцев и возвращения украинцев из западных стран. Реэвакуация украинцев из России приобрела спонтанный и долговременный характер, что предопределялось не в последнюю очередь и внутривосточной ситуацией в советской России. Причем беженцы были готовы терпеливо ожидать отправления уже на границе в Украину, чем потонуть в вихре гражданской войны. В целом же процесс возвращения беженцев домой в пределах прежней Российской империи длился до середины 20-х гг..

Предложенная читателю монография, написанная на материалах девяти украинских архивов и литературе из библиотек трех стран, первая в постсоветской и одна из немногих в европейской историографии попытка создания целостной картины беженства как социального явления во время Великой войны 1914 – 1918 гг.

ЖВАНКО
ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА

БІЖЕНЦІ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
український вимір
(1914 – 1918 рр.)

Монографія

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерна верстка, макет, художнє оформлення та обкладинка

Л. М. Жванко

Коректор **О. В. Кір'янова, О. І. Штабровська**

Підп. до друку 03.07.2012. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Гарнітура TimesNewRoman, Book Antigua. Друк на ризографі.
Умовн. друк. арк. 36. Наклад 300 прим. Замовл. № 761

Видавництво ФОП Віровець А.П. Видавнича група «Апостроф».
Свідоцтво про держреєстрацію ДК №3922 від 19.11.2010 р.
61057, м. Харків, вул. Пушкінська, 5, оф. 310.
тел.: (057) 761-03-61; e-mail: lux_design@mail.ru
www.apostrof.in.ua, www.lux-d.com.ua